

Хронічна енергозалежність від сусідньої держави ще довго впливатиме на економічний і політичний клімат в Україні, оскільки у справі диверсифікації джерел постачання енергоносіїв усе закінчується на стадії розмов. Тому процеси і тенденції в енергетичній сфері Росії заслуговують на особливу увагу наших фахівців — без їх урахування не скласти реалістичних планів і прогнозів.

Відверто і сміливо оцінює енергетичну політику Росії автор статті, яку ми передруковуємо у перекладі з часопису «Вестник Российской академии наук» (2006, т. 76, № 4, с. 291–295). Учений проаналізував дії влади і монополістів за умов різкого зростання доходів від нафтогазового експорту в контексті складної економічної ситуації і низького життєвого рівня населення країни.

М. ПЕТРАКОВ

НАФТА: БЛАГО ЧИ ПРОКЛЯТТЯ РОСІЇ?

Якби існували інопланетяни, то вони, напевно, заснували б посаду дрібного чиновника зі спостереження за фінансово-економічним становищем мешканців планети Земля. І мабуть, бюджетний дефіцит США, Канади, країн Європейського Союзу, їхні державні борги, непогашені споживчі кредити населення викликали б у цього службовця песимізм і співчуття. Але він не міг би не помітити, що є на Землі щаслива країна, яка домоглася профіциту бюджету, який 2006 року має орієнтовно сягнути за 776 млрд руб. (близько 27 млрд дол.). Золотовалютні резерви цієї країни щомісяця зростають на 3–4 млрд дол. і становлять понад 150 млрд дол., а стабілізаційний фонд за рік перевищить 2 трлн руб. Ця країна — Росія. Вона набрякає від грошей, вільно конвертованих, а не надрукованих у друкарнях Держзнака РФ. З погляду макроекономічних параметрів (окрім темпів інфляції), Росія, подумає інопланетний чиновник, — найзаможніша у світі країна...

КАВАЛЕРІЙСЬКА АТАКА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ТА ЇЇ ЗАКОНОМІРНИЙ ПІДСУМОК

Невтямки буде цьому чиновнику, що макроекономічна успішність російської

економіки досягнута не в результаті демократичних ринкових реформ, які забезпечили російське «економічне диво», подібне до німецького або японського. Ніякої реструктуризації економіки на високотехнологічній основі, ніякого інноваційного буму в результаті денационалізації і руйнування архаїчної планової системи в Росії не відбулося, навпаки, у науково-технологічному плані країна деградувала.

«Російське диво» прийшло в нашу країну ззовні і всупереч зусиллям реформаторів. Кавалерійська атака лібералізації економіки закінчилася у серпні 1998 року дефолтом, тобто обвалом курсу рубля, майже повним паралічем системи комерційних банків, банкрутством паростків малого і середнього бізнесу, сплеском корупції і криміналу. Ринкова інфраструктура Росії, яку плекали ліберальні демократи протягом 1992–1998 років, завалилася відразу.

Але парадокс історії у тому, що банкрутство ідей не супроводжувалося відставкою носіїв цих ідей. І ось чому: в середині 1998 р. середня світова ціна бареля нафти становила 12,4 дол., а долар оцінювався Російською

ПЕТРАКОВ Микола Якович. Академік Російської академії наук. Директор Інституту проблем ринку РАН (Москва). 2006.

міжбанківською валютною біржею у 6 руб. У 2005 р. світова ціна нафти варіювалася між 60–70 дол. за барель, а рубльова ціна долара зросла більш як у 4,5 раза.

Проте реформ все це жодним чином не стоєть. Золотовалютний дощ пролився на Росію в результаті вибуху кон'юнктури на світовому нафтовому ринку. Але це вочевидь не до душі нашим реформаторам. Колишній помічник Президента РФ з економіки А. Ілларіонов і міністри Г. Греф та А. Кудрін, котрі особисто відповідають за її зміцнення, неодноразово переконували російську громадськість, що вітчизняна економіка не здатна перетравити значні інвестиції, що доходи від нафтогазового комплексу слід «стерилізувати», не пускати в реальний сектор економіки. Розвиток соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти, науки нібито має фінансуватися за залишковим принципом після розміщення (стерилізації) основної маси російських нафтодоларів у західних банках під мінімальні відсотки. Єдине, для чого придатні, на думку керівників економічного блоку уряду РФ, сотні мільярдів доларів, отриманих за російську сировину, — це для погашення зовнішніх боргів.

Міністр фінансів пишається, що умовив Паризький клуб достроково прийняти у Росії 15 млрд дол. як погашення колишніх боргів. Певну кількість грошей країна заощадить на виплаті відсотків за кредитами. Ці гроші Кудрін приплюсує до стабілізаційного фонду, але не спрямує у жоден інвестиційний проект, ними не зможе скористатися ніхто з підприємців, працівників науки, лікарів, безпритульних дітей і літніх людей. Ніхто в Росії не отримає навіть долара зі списаних на Захід 15 млрд.

Але головне навіть не в цьому. Постає запитання: під які проекти російські керманічі брали кредити у МВФ і Паризького клубу? Де можна побачити перелік і кошторис витрат за кредитами? По суті, їх немає. Отримували кредити за цілковитої відсутності про-

грами реструктуризації матеріально-технічної бази російської економіки, підвищення її внутрішньої і зовнішньої конкурентоспроможності. Кредити виділяли, як правило, на підтримку вкрай низького курсу долара. За умов високої інфляції у середині 90-х років попит на долари був майже ажіотажним — як з боку бізнесу, так і населення.

Політика підтримки стабільно високого курсу рубля на тлі швидкого інфляційного підвищення внутрішніх цін постійно потребувала дедалі більших доларових ін'єкцій на міжбанківській валютній біржі. Джерелом додаткової пропозиції доларів за зростаючої рубльової експансії могли бути тільки позики у міжнародних фінансових організацій. Ці позики Росії активно надавали і їх одразу ж виставляли на валютну біржу. Резиденти і нерезиденти обмінювали рублі на долари за смішним курсом — шість до одного — і спрямовували валюту в офшорні зони або використовували для імпорتنних операцій і спекуляцій з ДКО, що забезпечувало подальше збагачення валютних спекулянтів. Коротше кажучи, завдяки цій схемі, офіційно схваленій лібералами-реформаторами, переважна частина західних кредитів практично миттєво поверталася на Захід, оминувши реальний сектор економіки Росії.

Отже, нині погашають вкрай дивні кредити, що ледь торкнулися фінансового сектору Росії і розчинилися у його суб'єктах одночасно з розпадом банківсько-фінансової системи внаслідок дефолту і обвальної девальвації рубля. Кредити розійшлися по приватних банках і персонах бізнес-еліти, перетворившись для держави на важкий тягар приросту зовнішнього боргу. Саме цей «дивний» борг, юридично й економічно нелегітимний (оскільки курс національної валюти визначається передусім купівельною спроможністю рубля, а не розміром західних валютних кредитів), поспішає повернути іноземним фінансовим організаціям «ліберальна» частина російського уряду. Їй потрібно, щоб усе було ниш-

ком–тишком: мовляв, був якийсь дивний борг на підтримку курсу рубля за умов його стрімкого інфляційного знецінення, так його вже повернули, він став історією, за яку керівники несуть моральну відповідальність тільки в очах онуків-правнуків. Але погашення здійснюють за рахунок коштів, отриманих від російського нафтогазового комплексу, тобто з реального сектору економіки.

НАЙБІДНІША СЕРЕД НАЙБАГАТШИХ КРАЇН СВІТУ

Випадкові нафтодолари були дуже доречними, вони дали змогу прикрити своєрідну метаморфозу західних кредитів у Росії, яку роздягнули двічі: спочатку створили механізм вивезення кредитних ресурсів з російської економіки, а потім забезпечили швидке погашення боргів за рахунок доходів від продажу природних ресурсів країни. Ця тусовочка західних фінансових кіл і «демократів-реформаторів» чомусь зовсім не хвилює вищу політичну еліту держави. «Нова» демократична опозиція, яка реанімується, за допомогою своїх представників в економічному блоці нинішнього уряду частково вже розплатилася із Заходом (і розплачуватиметься далі) за кредити, які вона ж і розподілила серед членів старої ельцинської гвардії. Це дає їй моральне право претендувати на нові кредити — під «помаранчеву» або іншу кольорову революцію в Росії. А з чим залишається вища влада? З народом російським...

У Росії 32,5% населення має середній прибуток до 3 тис. руб. на місяць (близько 100 дол. США), у 42,3% місячні доходи становлять від 3 до 7 тис. руб. і лише у 25,5% — понад 7 тис. руб. на людину. На 10% найменш забезпеченої верстви населення припадає тільки 2% загального обсягу грошових надходжень, тоді як 10% найзаможніших громадян розпоряджаються 30%. За такої диференціації доходів неможливо говорити про громадянське суспільство, національну ідею. Дитяча безпритульність, важке становище

пенсіонерів та інвалідів — це тільки одна і не головна (хоча дуже істотна) частина проблеми. У нас п'ята частина працюючого населення не може забезпечити собі прожиткового мінімуму (така зарплата)!

Але й ті, хто заробляє на рівні середнього доходу, не можуть сплатити купівлю квартири. (Порівняння середньої зарплати з мінімальними цінами на житло свідчить, що на сорокаметрову «двокімнатну» потрібно збирати кошти 10 років, не витрачаючи їх на харчування і не зв'язуючи себе необхідністю виплачувати відсотки за іпотечним кредитом. А на придбання вітчизняного автомобіля працівник із середньою зарплатнею мусить відкладати гроші два з половиною роки.)

Широкомасштабно, темпами, що істотно випереджають номінальне зростання доходів населення, упроваджують платність лікування, освіти, послуг житлово-комунального господарства. Приклади можна продовжувати. Але і без них зрозуміло, що протягом 10—15 років у шалено багатій на природні ресурси країні фактично закладається концепція стратегічної зубожілості російського народу. У світовій практиці така політика є економічним нонсенсом. Наведу слова знаного російського фахівця зі світового нафтогазового комплексу О.Б. Брагинського: «Країни — члени ОПЕК, особливо арабські, зробили величезні вливання нафтодоларів у свою економіку. Вони зуміли не тільки забезпечити зростання нафтового господарства, а й вклали кошти у розвиток виробничої та соціальної інфраструктур, створення базових галузей (металургія, електроенергетика), почали поглиблювати переробку нафти (нафтохімія). З'явилася потужна банківська система, поширився міжнародний туризм» (О.К. Брагинский. Мировой нефтегазовый комплекс. — М.: Наука, 2004. — С. 86.). А влада Азербайджану заявила про намір концентрувати всі доходи від продажу чорного золота у спеціальному нафтовому фонді. Країна використовуватиме

кошти з нього винятково для зняття Азербайджану з «нафтової голки». Цими самими принципами вже багато років практично керується капіталістична Норвегія.

Така логіка дій більшості нафтоекспортуючих країн. Нафтодолари слід не розкрадати чи складати у калитку, а оперативно інвестувати у стабілізацію економіки, її реструктуризацію, розвиток виробничої і соціальної інфраструктур. Але є інші приклади. Наших керівників як магнітом притягує нігерійський досвід. Ця африканська держава отримала від експорту нафти близько 350 млрд дол., але її зовнішній борг становить понад 30 млрд дол., рівень життя населення низький, соціальна і політична ситуація нестабільна, чиновництво корумповане. Поки наші ідеологи і політологи шукають формулу національної ідеї, у Росії вже давно і наполегливо насаджують африканську модель суспільного устрою.

ВІД ЕКОНОМІКИ АБСУРДУ ДО СПРАВЕДЛИВОЇ РИНКОВОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Нинішню ліберально-демократичну економіку Росії з радянською економікою ріднить те, що обидві не здатні забезпечити гідний (за міжнародними стандартами) рівень життя своїх громадян. Від одного абсурду прийшли до іншого, ще більш кричущого.

Світовий ринок підкидає нашим збанкрутілим реформам рятувальний круг у вигляді шаленого зростання цін на нафту. Треба хапатися за нього і використовувати кон'юнктуру ринку, адже вона порівняно недовговічна. Відомо, що випереджальне споживання нафти над її видобутком породжує величезний дефіцит цієї мінеральної сировини. У 2003 р. імпорт нафти у США сягнув 570 млн т, в Європі — 650, у Китаї — понад 105, у Японії — близько 500 млн т. А Росія у той самий період мала 300 млн т надлишку нафти!

Триває грандіозний міждержавний перерозподіл доходів на нафтовому ринку. Ми опинилися у дуже вигідному становищі (чи

надовго?). Є можливість не тільки залатати діри безглуздо проведеної реформи, а й зробити ривок у розвитку високих технологій, а головне — у формуванні соціально орієнтованого цивілізованого внутрішнього ринку. Натомість ми створюємо величезний стабілізаційний фонд, навмисно роздуваємо золотовалютний резерв, закладаємо протиприродний для поточної світової практики профіцит бюджету, визнаючи, що для повнокровного фінансування бюджетних сфер грошей не вистачає. Навіщо все це робиться?

Створення стабілізаційного фонду було великою помилкою уряду. Є поняття резервного фонду, стратегічних запасів у матеріальній формі (наприклад, США роблять стратегічні запаси нафти). Якщо ж у стабілізаційному фонді лежать гроші або ліквідні цінні папери, то в критичній ситуації уряд буде змушений викинути ці гроші на ринок, що ініціює інфляцію. Саме так і трапилося, коли, використовуючи кошти стабфонду, намагалися усунути найгрубіші прорахунки в реформах з монетизації соціальних пільг. Рациональне призначення грошей, які лежать мертвим вантажем у стабілізаційному фонді, — фінансування інноваційних проєктів і сфер діяльності, де виникла небезпека техногенних катастроф і екологічного лиха. Таке фінансування створює нові робочі місця, збільшує обсяги виробництва товарів і послуг, тобто протидіє інфляційним процесам. Однією з найгостріших проблем Росії є практично цілковита відсутність швидкісних автомагістралей, які б відповідали світовим стандартам. У цій галузі країна відстала від Європи і Північної Америки практично на 100 років! Жодні приватні компанії цю проблему не розв'яжуть. Ініціатива має іти від держави за умови широкого залучення приватного бізнесу. Керівництво електроенергетичної галузі оголосило, що для стабілізації виробництва енергії потрібні інвестиції у розмірі 25 млрд дол. протягом 5-ти років. Деякі реформатори вимагають увести інвестицій-

ний складник до тарифів на електрику. Але зростання тарифів спричинить гіперінфляцію і різке падіння виробництва в інших сферах (країна вже пережила таку ситуацію в 1992–1996 рр.). Але ж необхідні гроші є! Нині вони стерилізовані у стабілізаційному фонді, золотовалютному резерві, профіциті федерального бюджету. Навіщо ж приватизувати генеруючі станції РАО ЄЕС, в які новий власник, можливо, не вкладе жодного рубля?

А військово-космічна техніка або виробництво екологічно чистої продукції сільськогосподарства на експорт, десятки інших інвестиційних проектів, на які сьогодні нібито немає грошей? Чому б їх не реалізувати? Адже можливості вкладати в економіку Росії власні кошти сьогодні істотно вищі за інвестиційні інтереси Заходу на всьому посткомуністичному просторі. Відповідь проста: Росії ззовні нав'язана така схема інтеграції країни у світову економічну спільноту, в рамках якої вона має виконувати функцію сировинного придатка високотехнологічних економік. Якщо у Росії немає грошей, Захід садить її на «нафтогазову голку» і дорогі кредити. Але якщо «нафтогазова голка» за певним збігом обставин перетворюється на нафтодоларовий фонтан, то російські гроші мають бути заморожені і відрізані від реальної економіки. Цією ідеологією перейнялися деякі представники економічного блоку уряду РФ, як колись вони були зачаровані вульгарно інтерпретованою теорією монетаризму.

Проте, якщо виходити з канонів російського монетаризму, стерилізація доходів від економічної діяльності має супроводжуватися дзеркальною стерилізацією витрат. Інакше кажучи, заморожування значної частини доходів фактично означає стиснення грошової маси, зниження сукупної купівельної спроможності учасників економічного процесу. Згідно з монетаристськими уявленнями подібна політика неминуче призводить до зниження цін, дефляції. Звичайно, нині ін-

фляція у нас не така висока, як 10 років тому. Але за такого масштабного заморожування доходів країни, ігнорування інвестиційного попиту її взагалі не має бути. Плата за «антиінфляційну» урядову політику дуже велика, і, власне, ця політика марна.

Розуміючи безперспективність здійснюваного курсу, урядовці впроваджують у суспільну свідомість міф про зміцнення курсу рубля. «Міцніюча» національна валюта ніяк не пов'язана з динамікою цін на внутрішньому російському ринку, на відміну від аналогічних процесів у західних країнах. Як можна підвищувати курс рубля щодо долара або євро, коли інфляція в Росії у 4–6 разів вища, ніж у США і Західній Європі? В якому обмінному пункті Америки за 29 рублів нам дадуть долар? Чому, нарешті, Росія не вимагає від західних країн оплати поставок нафти і газу у рублях? Та тому, що курс Центробанку – штучна, позаринкова ціна. Замість Держплану наші ліберали створили жорстко централізовану політику курсу рубля, який призначається, а не є результатом конкуренції ринкових сил. Постає запитання: як з таким курсом рубля вступати до СОТ? Уряд не має з цього приводу жодної концепції.

Ми ще не вступили до Світової організації торгівлі, а нашу економіку вже лихоманить через конфлікт між ціновою політикою і політикою монопольного регулювання валютного курсу. Особливо очевидно це виявляється у сфері нафтового бізнесу, представники якого за підтримкою лібералів вимагають максимально наблизити ціни на бензин до світового рівня. За умов нинішньої курсової політики це означатиме, що ціна бензину зросте, як мінімум, удвічі. Такий стрибок цін спричинить спіраль інфляції по всіх технологічних ланцюжках, тобто відбудеться реальне знецінення рубля. Якщо Центробанк підтримуватиме стабільний курс рубля, що можливо тільки шляхом постійних інтервенцій долара на валютному ринку, золотовалютні резерви Росії швидко вичерпувати-

муться. Якщо ж відпустити національну валюту у вільне плавання, то країну очікує гіперінфляція.

Насправді російський внутрішній ринок вирізняється специфічними умовами організації конкурентного середовища. Об'єктивно Росія не настільки інтегрована у світовий ринок, щоб встановлювати пряму залежність між світовими і внутрішніми цінами, як би цього не бажали західні і місцеві ліберали. Конкуренцію на російському ринку мають визначати не стільки динаміка цін на Нью-Йоркській біржі або урагани в Мексиканській затоці, скільки обсяг і структура платоспроможного попиту національної валюти. Тільки за цієї умови можна говорити про створення справедливого механізму конкурентної боротьби, оптимізацію структури виробництва і споживання відповідно до грошового попиту. Курс національної валюти має коригуватися не штучно, а на засадах паритету купівельної спроможності як головного й економічно логічного чинника формування співвідношень між валютами.

* * *

За класичними канонами монетаризму домінантою при визначенні рівня цін є обсяг грошової маси і кількість товарів або послуг, на які виявляється попит. Оскільки структура експортних і внутрішніх контрактів на рідке паливо достатньо стабільна і не може швидко змінюватися слідом за поточною кон'юктурою біржових цін, то й ціна на бен-

зин і паливно-мастильні матеріали має визначатися реальним рубльовим платоспроможним попитом споживачів. До речі, середньостатистичний обиватель на Заході може придбати на свою зарплатню бензину в 4–6 разів більше, ніж росіянин. Тому дуже дивними видаються заяви про дешевизну російських нафтопродуктів на внутрішньому ринку. Якщо економічна політика Росії передбачає перехід країни на світові цінові стандарти, то це треба робити не вибірково за товарами і послугами, а комплексно. Особливо це стосується організації ринку праці. Відсутність незалежних профспілок, прямої матеріальної і кримінальної відповідальності роботодавців за порушення трудового законодавства, обмеження страйків, хвіст заборгованостей із заробітної платні, що тягнеться десятиліттями, — ось ознаки нецивілізованих ринкових відносин у Росії.

Деформація ринку праці, стерилізація інвестиційного ринку, відсутність розумного компромісу між інтересами бізнесу і влади, з одного боку, і соціальними гарантіями для населення — з другого, перетворюють процес посткомуністичного реформування у тупцювання на місці і безглуздий перерозподіл власності. Тому недавно сформульована позиція Президента РФ щодо посилення соціальної спрямованості російських реформ дає новий стимул для повороту економічної політики країни у напрямі забезпечення гідного життя російського народу.